

Таблиця 1

Забезпечення правопорядку в операціях на користь миру

Стадія конфлікту	Форма діяльності із забезпечення міжнародного миру за Б.Б. Галі	Форма діяльності із забезпечення міжнародного миру за принципом коерцитивності	Форма діяльності із забезпечення внутрішньої безпеки	Суб'єкт діяльності із забезпечення внутрішньої безпеки
Відкритий конфлікт	Примушення до миру	Примушення до миру	Відновлення правопорядку	Збройні сили Військова поліція
Урегулювання конфлікту	Підтримання миру	Приневолення до миру	Відновлення правопорядку	Жандармерія
			Приневолення до правопорядку	
			Підтримання правопорядку	Цивільна поліція
		Приборкування до миру	Приневолення до правопорядку	Жандармерія
			Підтримання правопорядку	Цивільна поліція
		Спонування до миру	Підтримання правопорядку	Цивільна поліція

Надійшла до редколегії 23.03.04

О.О. Житний

ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ ЗМІНОЮ ОБСТАНОВКИ

Найважливіші принципи кримінального права (законності, справедливості, гуманізму) повинні дотримуватись не лише при реалізації кримінальної відповідальності, але й під час звільнення від неї. Важко сказати, що є суттєвішим порушенням закону: неправомірне притягнення до кримінальної відповідальності невинуватих осіб, несправедливе звільнення від неї, чи безпідставна відмова у ньому там, де це звільнення передбачене законом. У будь-якому з названих випадків порушуються права громадян, страждають інтереси держави та суспільства. Необхідність посилення законності в діяльності вітчизняних органів кримінальної юстиції обумовлює потреби в подальшому вдосконаленні прикладних аспектів застосування норм кримінального права, зокрема, правових приписів про звільнення від кримінальної відповідальності. Одним з найбільш складних видів такого звільнення є передбачений в ст. 48 КК (у зв'язку зі зміною обстановки). Хоч вітчизняному законодавству він відомий давно, однак і дотепер його доктринальне тлумачення та практичне здійснення не позбавлене вад.

Як відомо, суспільна небезпечність кримінально протиправних діянь та осіб, що їх скоїли, не є постійною ознакою – вона динамічна, варіативна [1, с. 125]. При зникненні цієї ознаки кримінальна відповідальність за вчинений злочин стає недоцільною, зайвою, не може виконати свої функції, а її реалізація виглядає актом помсти з боку держави. Тому втрата суспільної небезпечності внаслідок зміни обстановки стає «сигналом» державі про відпадання потреби реагувати на діяння особи типовими (репресивного характеру) кримінально-правовими засобами і про можливість настання альтернативного правового наслідку – звільнення від кримінальної відповідальності.

В літературі відзначається, що ст. 48 КК називає два випадки звільнення від кримінальної відповідальності: 1) у зв'язку зі зміною обстановки, яка викликала втрату суспільної небезпечності діяння та 2) у зв'язку зі зміною обстановки, яка потягла за собою втрату суспільної небезпечності особи. Можна погодитися з І.Г. Івасюком, який розрізняє їх наступним чином: в першому випадку – це суттєві зміни у зовнішніх умовах дійсності, що не залежать від волі особи, які призводять до малозначності або повної втрати суспільної небезпечності кримінально-караного діяння, в другому – ситуації, коли в силу об'єктивних змін у зовнішніх умовах, які оточують особу, остання вже не створює загрозу суспільним відносинам і соціальним благам, які знаходяться під охороною кримінального закону [2, с.7].

Обидва передбачені в ст. 48 КК різновиди звільнення від кримінальної відповідальності мають однакову умову, якою є зміна обстановки. Саме з нею повинен бути причинно пов'язаний один із наслідків: або втрата суспільної небезпечності кримінально протиправним діянням або втрата цієї риси особою, що скоїла таке діяння. Етимологічно поняття «обстановка» означає сукупність умов, у яких що-небудь відбувається. Зміною обстановки повинні бути переміни у зовнішніх умовах, в яких діяння особи або вона сама (або і перше, й друге) набули юридичної оцінки як суспільно небезпечні. Така зміна передбачає зникнення якихось конкретних обставин, за відсутності яких особа не порушила б кримінальний закон, або ж вчинене нею діяння не розглядалося б як злочинне [3, с. 17]. Її можна побачити при оцінці оточення як конкретної особи, так і всього населення країни. У літературі підтримується точка зору, що передусім зміною обстановки є суттєві зміни соціальних, економічних, політичних умов життя [4, с. 93]. Наприклад, у другій половині 40-х років ХХ ст. зміною обстановки став перехід від воєнного часу до мирного, скасування карткової системи на продукти харчування, наприкінці 50-х – грошова реформа, наприкінці 80-х і в 90-і роки – докорінні зміни у соціальному, економічному, політичному житті країни. Наприклад, в одній кримінальній справі зміною обстановки було визнано суттєве поліпшення економічних умов, внаслідок яких підвищилося благополуччя населення і збиток від крадіжки (8 грн.) перестав розглядатися як суттєвий для потерпілого, вона стала малозначною. Слід зазначити, що масштабні зміни відбуваються у державі й суспільстві нечасто. І, як показує практика застосування розглядуваної норми, коли в процесі суспільного розвитку відбуваються зміни, внаслідок яких усі діяння певного виду очевидно втрачають властиву злочинам суспільну небезпечність, але законодавець не встигає оперативно зреагувати

на це, то правозастосовні органи країни використовують розглядуваний вид звільнення від кримінальної відповідальності як засіб подолання такої невідповідності (це відбувалося, наприклад, у першій половині 90-х років ХХ ст. стосовно діянь, вчинюваних у сфері господарювання – спекуляції, приховування товарів тощо, коли кримінальні справи про ці злочини закривалися саме у зв'язку зі зміною обстановки). Тому, коли кількість випадків звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки за певні злочини перевищує кількість засуджень за них, це є сигналом законодавцю про необхідність їх декриміналізації [5, с. 52, 53]. Застосування ст. 48 КК можливе, зокрема, й у випадках, коли ознаки злочину описано в нормі з банкетною диспозицією й на час досудового слідства або розгляду справи судом змінилося законодавство, до якого вона відсилає. Наприклад, особа була притягнена до кримінальної відповідальності за ч. 1 ст. 204 КК за виготовлення, ремонт і збут ювелірних виробів, які на час скоєння відповідних діянь належали до підакцизних товарів. Однак, під час досудового слідства ювелірні вироби було виключено з переліку підакцизних товарів, у зв'язку із чим суд дійшов висновку про зміну обстановки.

Більш поширеними в соціальній практиці є випадки зміни обстановки локального, місцевого характеру. Тут для постановки питання про звільнення від кримінальної відповідальності буває достатньо змін, що відбуваються в масштабах населеного пункту, ділянки місцевості, підприємства, установи, навчального закладу чи навіть родини [6, с. 72]. Наприклад, такою зміною може бути ліквідація підприємства, працюючи на якому особа вчинила службову недбалість, знищення хворобою урожаю зерна, у крадіжці частини якого обвинувачувалася особа, скасування заборони на полювання в певній місцевості і т.ін. [7, с. 138]. Взагалі ж зміна обстановки є оціночною категорією. Тому здійснення цього виду звільнення від кримінальної відповідальності потребує сукупної оцінки змін, що сталися в оточенні особи й порівняння цих нових умов із тими, в яких нею було вчинено злочин. Це означає, що застосуванню ст. 48 КК в кримінальній справі повинне передувати установлення й підтвердження факту, що насправді сталися події, які свідчать про зміни в обстановці, а також дослідження причинно-наслідкових зв'язків між цими змінами й втратою суспільної небезпечності діянням чи особою. Це порівняння повинне приводити до висновку, що: 1) на час здійснення злочинного діяння існували певні умови чи обставини, які на час розслідування кримінальної справи більше не існують; 2) за відсутності цих умов особа не вчинила б даного злочину або її діяння вважалося б суспільно небезпечним; 3) особа перестала бути суспільно небезпечною, є безперечна впевненість в тому, що вона не вчинить більше злочинів (а це, в свою чергу, потребує прогнозування її подальшої поведінки), або ж її діяння в нових умовах є підстави вважати таким, не становить суспільної небезпечності. Все це вимагає уважного ставлення до оцінки відповідних обставин й виваженої аргументації прийнятих рішень. Слід відзначити, що у процесуальних документах (поданнях і постановках слідчих, постановках судів) факти, що указують на зміну обстановки часто зазначаються як другорядні, в аргументації рішень на перший план висуваються обставини, які насправді не мають істотного значення для застосування ст. 48

КК (наприклад, що обвинувачений є ветераном війни або має на утриманні дітей), або ж факт зміни обстановки взагалі не аргументується.

Часом на порушення принципів причинності зміною обстановки визнають обставини, що мали місце не після, а до чи під час скоєння delікту. Наприклад, в постанові слідчого про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки було вказано, що предмет (ніж, який незаконно носила особа), хоча й є холодною зброєю, але такі предмети на момент скоєння діяння перебували у вільному продажу. Тобто, зміною обстановки було визнано обставини, що існували і до, й під час скоєння діяння, яке інкримінувалося обвинуваченому. Смісл розглядуваної ознаки було відверто проігноровано. Адже зміна обстановки в тому й полягає, що особа «була такою-то, а стала іншою, що її діяння раніше було небезпечним для суспільства, а тепер таким не є» [8, с. 45]. Тому, якщо, наприклад, особа характеризувалася і характеризується позитивно за місцем проживання (роботи, навчання, служби), або не перебувала й не перебуває на обліку в наркологічному диспансері, або була й залишається інвалідом, виховувала й виховує дитину, сумлінно працювала й продовжує працювати – жодних змін обстановки ще не вбачається.

Уявляється вірною точка зору, що зміна обстановки як умова звільнення від кримінальної відповідальності має виключно об'єктивний характер і не залежить від волі й поведінки особи [9, с. 35, 36]. Причини зміни обстановки (і на макро-, і на мікрорівні) повинні мати виключно зовнішню детермінованість. Так, у постановках про застосування норми про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки правомірно, як уявляється, було визнано зміною обстановки такі обставини, як тяжке захворювання обвинуваченого, призов його до Збройних Сил, зміни у законодавстві (не кримінальному), нормалізація відносин між потерпілим і обвинуваченим, звільнення з місця роботи, де було вчинено злочин. Однак, не можна погодитися з баченням зміни обстановки як наслідків вчинків винного. Наприклад, не може бути зміни обстановки у зв'язку із тим, що з часу вчинення діяння пройшов тривалий час, за який особа зарекомендувала себе позитивно, або у зв'язку з повним усуненням особою завданої нею шкоди, зі з'явленням її із зізнанням тощо, як це досить часто зазначається в літературі [5, с. 54; 8, с. 44]. Таке ж ставлення до змісту цієї ознаки можна побачити і в рішеннях судів. Наприклад, відмову в задоволенні подання прокурора про звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку зі зміною обстановки обвинувачуваної за ч. 2 ст. 367 КК особи місцевої суд мотивував тим, що завдані злочином збитки не були відшкодовані. В іншому випадку, звільняючи від кримінальної відповідальності обвинуваченого за ч. 2 ст. 212 КК, який відшкодував завдані збитки, суд послався саме на ст. 48 КК. Уявляється, що така практика не відповідає закону. Одні лише вчинки винного не можуть бути приводом для визнання обстановки зміненою. Особливість ст. 48 КК полягає в тому, що, на відміну від більшості інших правових приписів про звільнення від кримінальної відповідальності, норма цієї статті не є захоплювальною. Вона обумовлює це звільнення не позитивною посткримінальною поведінкою суб'єкта, а, навпаки, обстави-

нами, що прямо від такої поведінки не залежать*. Тому не можна погодитися з визнанням зміни обстановки в таких обставинах, які було зазначено в деяких постановках про звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 48 КК: ухилення потерпілого від слідства, смерть потерпілого, виїзд обвинуваченого з України, відшкодування ним збитків, усвідомлення вини і щиросердне розкаяння, активне сприяння розкриттю або розслідуванню злочину, інвалідність, непрацездатність, пенсійний вік обвинуваченого, відсутність претензій потерпілих, тривалий час, що минув з часу скоєння злочину, працевлаштування, вступ на навчання особи після скоєння злочину. Сказане жодним чином не означає, що позитивна посткримінальна поведінка особи не має в таких випадках юридичного значення й повинна ігноруватися державою. Не указуючи на зміну обстановки, вона може свідчити на користь позитивного висновку про застосування ст. 48 КК, що є необхідним, зважаючи на факультативність передбаченого в ній виду звільнення від кримінальної відповідальності. На користь розуміння зміни обстановки як чинника виключно об'єктивного походження свідчить й історія виникнення в законодавстві розглядуваної норми: в ст. 16 Керівних начал з кримінального права РРФСР (в Україні набули чинності в 1920 р.) йшлося про зникнення умов, у яких певне діяння чи особа, яка його вчинила, уявлялися небезпечними для даного ладу [10]. У 1926 р. до КПК УСРР було введено ст. 4-1, за якою прокурор і суд отримали право не порушувати або припиняти провадження в справі, якщо через змінені умови вчинене очевидно втратило всяку суспільну небезпеку [11]. Отже, при створенні даної норми законодавець мав на увазі зникнення умов, тобто зміни зовнішніх, не залежних від волі суб'єкта обставин.

Іноді зміна обстановки, у зв'язку із якою особа втратила суспільну небезпечність, обґрунтовується тією обставиною, що під час розслідування вона вже відбуває покарання або перебуває під слідством чи судом за інший злочин. Наприклад: «оскільки особа засуджена до великого строку покарання і суд при призначенні йому покарання за цей злочин вже не може призначити їй покарання більш суворе ніж те, яке уже було йому призначене судом». Неважко зрозуміти, що причиною прийняття подібних рішень є міркування, скоріше, процесуальної економії, ніж прагнення точно застосувати ст. 48 КК. Уявляється, що здійснення звільнення від кримінальної відповідальності за ст. 48 КК тут не виключене, але при цьому слід з'ясувати, чи втратила суспільну небезпечність особа (наприклад, чи стала вона на шлях виправлення у місцях позбавлення волі).

* Цікавий матеріал до ілюстрації цієї тези було знайдено в дослідженнях з психології: життєвий шлях кожної конкретної людини визначають події – головні „одиниці” її біографії. Серед подій розрізняють *події оточення* – суттєві, дискретні зміни в обставинах розвитку, які сталися не за волею і не за ініціативою суб'єкта, причини яких не залежать від окремої людини. Це можуть бути події історичного масштабу (війна, зміна економічних умов), або зміни у мікросередовищі (у родині, трудовому колективі). Друга група – *події поведінки* людини у навколишньому середовищі, тобто вчинки. Вчинок – одиниця суспільної поведінки особи. В такому аспекті зміна обстановки є саме *подіями оточення* [12, с. 160, 161].

Підводячи підсумки слід визнати, що в ст. 48 КК вміщено засіб, який дозволяє органам кримінальної юстиції узгоджувати фактичну оцінку соціальної шкідливості конкретного діяння із типовою небезпечністю діянь такого виду, співвіднести оцінку рівня суспільної небезпечності певної особи із такою ж ознакою, властивою особам, що вчиняють злочини, і координувати в залежності від цього способи реагування на порушення кримінального закону. Її існування є цілком виправданим з точки зору потреб застосування вітчизняного законодавства про кримінальну відповідальність згідно з принципами гуманізму, доцільності, економії кримінальної репресії. Причини зміни обстановки, яка обумовлює зміни офіційної оцінки діяння чи особи, що його вчинила, повинні мати суспільно-історичну природу й зовнішню детермінованість. Тому необхідно підкреслити, що поняття «зміна обстановки» має вужчий зміст, аніж той, якого намагаються йому іноді надати. Уявляється, що його правильне тлумачення дозволить забезпечити правильне застосування ст. 48 КК, що зменшить кількість випадків порушень кримінального закону в правозастосовній практиці.

Список літератури: 1. Курс уголовного права. Общая часть. Т. 1: Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. Н.Ф. Кузнецовой, И.М. Тяжковой. М., 2002. 2. Івасюк І.Г. Порядок звільнення від кримінальної відповідальності внаслідок зміни обстановки: Автореф. дис...канд. юрид. наук. Львів, 2002. 3. Палтсер А.Р. Освобождение от уголовной ответственности по советскому уголовному праву: Автореф. дис... канд. юрид. наук. Тарту, 1966. 4. Келина С.Г. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности. М., 1974. 5. Мальцев В.В. Изменение обстановки как основание освобождения от уголовной ответственности. // Укрепление законности предварительного расследования в условиях перестройки. Волгоград, 1990. 6. Скибицкий В.В. Освобождение от уголовной ответственности и отбывания наказания. К., 1987. 7. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К., 2001. 8. Сверчков В. Критерии и условия освобождения от уголовной ответственности в связи с изменением обстановки // Российская юстиция. 1999. № 9. 9. Сабитов Р.А. Квалификация поведения лица после совершения им преступления. Омск, 1986. 10. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1920. № 22. Ст. 438. 11. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. 1926. № 13. Ст. 101. 12. Логвинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь // Принцип развития в психологии. М., 1978.

Надійшла до редколегії 17.04.04

А.В. Коваленко

КЛАСИФІКАЦІЯ ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНИХ ЗАСОБІВ У ТЕОРІЇ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Використання науково-технічних засобів у правоохоронній діяльності оперативних підрозділів МВС України дозволяє своєчасно отримувати оперативно значиму інформацію, виявляти та фіксувати протиправну діяльність організованих злочинних груп, попереджувати, припиняти злочини та інші антисуспільні прояви, організовувати роботу з активного розшуку злочинців та інших осіб, виявляти й усувати причини та умови, що сприя-